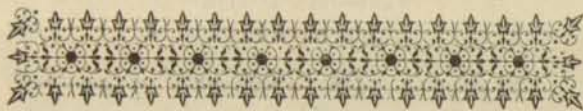

միջոցին ամենքն էլ ստորագրում են վախենալով Հարրեցողի անուն ժառանգելուց, իսկ ժողովից յետոյ գնում և անմիջապէս թարմանում են խմիչքներով: Ժուժկալութեան քարոզիչները այն աստիճանի հակառակութեան են հասել, որ հաղորդութեան գինի անգամ գործ չեն գնում: առարկելով որ աւետարանի մէջ ասած գինի բառը հիւթ կը նշանակէ, ուրիշներն սպառուցանում են որ նոյն գինու դերը հաղորդութեան մէջ ջուրը կարող է կատարել: Հատերը խմիչք գործածելու հետ հալածում են նոյնպէս և ծխելը. ուստի և յաճախ պատահում է, որ իւր տան մէջ ծխող պատարն անգամ արձակում է պաշտօնից: Գպրոցների մէջ մանուկներին շարունակ քարոզուում է որ խմիչք գործածելը մի յանցանք է սեփական անձի, ընտանիքի և հասարակութեան ընդդէմ: Ամերիկական գպրոցներում տարեկան հարցաքննութիւններէից յետոյ, աշակերտները հրապարակական բանախօսութիւններ են անում այս բանախօսութիւնների մէջ առաջին տեղը բռնում են ժուժկալութեան դէմ ուղղած փիլիսոփայական ճառերը, որոնք ըստ մեծի մասին թուժակօրէն կրկնուող բառերից ու մտքերից են բաղկացած:

Ն. Բ.

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ—ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՍԱՆԵԱՆ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆ.

Թ. Ն. Ը. Օ. Դ. Զ. Զ. Ի.

(Եարունալուծիւն) *

Հայուհի որդի Որմնզը (Հորմնզը Օրմնզը) Ա. սկսաւ կառավարել 272 թուի վախճանին կամ 273-ի սկզբին: Երգէն իրրե թագաժառանգ արիւթեամբ կուռել էր հռովմայեցւոց ընդդէմ և աւանդութիւնը նրան տուել էր «Է-դ-ն» անունը: Զանազան առասպելների հետ միասին աւանդում են նրա մասին և այն, որ զահը բարձրանալուց առաջ կուռակալ է եղել Խորասանում (ամբողջ հիւսիս արեւելեան գաւառներում): Ինչպէս թագաւոր մեծամեծ գործեր կատարելու համար հազիւ կարող էր նա առիթ ունենալ, որովհետեւ միայն մի տարի թագաւորեց:

Որմիզդին յաջորդեց Բահրամ (Վարահրամ—Վահրամ). Ա. որ նորա որդին չէր, ինչպէս ասում է աւանդութիւնը, այլ համաձայն մի արձանագրութեան՝ եղբայրը, Նա պէտք է մի մեղէկ զուարճատէր թագաւոր եղած լինի: Մանին սիրտ

առաւ նրան մօտենալու, բայց զրադաշտական հոգեւորականները կամ մոգերը կարողացան վճիռ կայացնել տալ նրան սպանել և մորթեղերձ անելուց յետոյ նորա խրտուիլակը կախ անել տալու: Սա կառավարեց մօտաւորապէս 274—277 թ.:

Բահրամ Բ-ի (մերձաւորապէս 277—294 թ.) մասին որ Բահրամ Ա-ի որդին է, պարսկական աւանդութիւնը գրեթէ ոչինչ չը գիտէ: Հաւանօրէն սրանից են ծագում այն երկու դժբաղդարաբշտ վնասուած ժայռերի արձանագրութիւնները, որ բոլորովին կրօնական, մինչև անգամ քարոզանման բովանդակութիւն և խիստ կղերական ուղղութիւն ունենան—Պրորոս (276—282) կայսրը սորա հետ մի անգամ խաղաղութեան դաշն է կապել: 2 որից նախընթաց պատերազմների մասին մենք տեղեկութիւն չունինք: Նախ քան որ Պրորոսը կարողանար պատերազմը վերսկսել սորա հետ, սպանուեցաւ: Բայց Կարոս կայսրը առաջ տարաւ Պրորոսի դիտաւորութիւնը (283 թ.), առաջ անցաւ մինչև թշնամի տէրութեան մայրաքաղաքը, առաւ Տիգրոնը և Քոսէն (Սելեւկիայի մի մասը). այս նուագ պարսկներին օգնեց կայսեր յանկարծական մահը, որ մեռաւ իրրե թէ կայծակի հարուածից:

Սրանից յետոյ ինչպէս երևում է հռովմայեցիք առանց մեծ կռիւների յետ են դարձել: Յատկապէս յիշատակուում է, որ Կարոսի յաջորդութիւններին նպաստեցին պարսկների ներքին վեճերը: Ըյս շրջանն առանձնապէս հարուստ էր այսպիսի վեճերով: սակայն մենք այս մասին տեղեկութիւններ չունինք: Մի հոկտոր յիշատակում է 291 թ. իշխան Որմիզդի (Ormis) ապստամբութիւնն իւր եղբոր դէմ բարբարոս ազգերի աջակցութիւնով:

Ըյն պատանի որդին, որի պատկերը Բահրամ Բ-ը իւր զրամների վրայ իւր ամուսնու դիմացը զրօշմել է տուել, երեւի երբեք կառավարութեան չէ հասել: Նրա մահուանից յետոյ հաւանօրէն երկու հակառակորդներ կուռում էին զահի համար: Բահրամ Գ-ը, որ երեւի Որմիզդի որդին էր և Նարսեզը, որ մի արձանագրութեան նայելով՝ Հայուհ Ա-ի որդին էր: Յամենայն դէպս Բահրամ Գ-ը, որ արգէն իրրե թագաժառանգ կուռակալ էր Սագաստանի (այժմ Սիստան), տէրութեան հարաւ արեւելեան կողմում: ուստի և կոչում էր Սագան-Շահ, «Սակերի թագաւոր», շատ կարճ ժամանակ միայն իշխեց:

1. Բահրամ Ա-ից մինչեւ Եայուհ Բ-ի զան բարձրանալը թագաւորների կառավարութեան տարիները չեն կարող առանձնապէս ստոյգ համարուիլ: Երկու տարուան սխալ այդ տարեթուների մէջ մեծաւ կարեւր է նմոտորել:

2 Vopiscus, Probus, 17. Որ «Narseus» անունը մօտեցնող խառնել է Բահրամի նետ, արդէն Տիւլամնիզ գիտել:

* Տես. Արարատ համար Ը. եր. 287—292:

կամ գոնէ կարճ ժամանակ տիրեց մայրաքաղաքին՝ Նարսէճն իշխում էր մատաւորապէս 293—303 թիւը։ Նա կրկին Շապուհի ճանապարհը բռնեց և զրաւեց Հայաստանը։ Պալերիոս Անսարը դուրս եկաւ նրա առաջ (երևի 297-ին)՝ սակայն Միջագետքում Խառանի և Վալլինիկոսի (Մաքա) մէջ տեղում ջարդուեցաւ։ Բայց Պիոկղիտիանոսի խմատուն ղեկավարութեամբ Պալերիոսը կրկին հռոմէական զէնքի պատիւը վերականգնեց։ Նա Ներսէճին Հայաստանում բռնորոշին ջարդեց և գերի բռնեց նրա կանանցն ու որդոցը։ Նաղաղութեան դաշնագրութիւնը, որի մասին մենք մի քիչ ստոյգ տեղեկութիւն ունինք, փառաւոր արդիւնքներ տուաւ։ Պարսկաստանը հրաժարուեց Հայաստանից, Միջագետքից ու մինչև իսկ մի քանի գաւառներից Տիգրիսի ձախ ափին մինչև Քրդաստան։ Իւր ընտանիքը գերութիւնից ազատելու համար թագաւորը սիրով հրաժարուեց այդ երկրներից։ Այս խաղաղութիւնը (298 թ.) տևեց 40 տարի։

Նարսէճին յաջորդեց իւր որդի Ռոմիզը Բ-ը (մերձաւորապէս 303-ին)։ Սրա թագաւորութեան մասին ոչինչ յայտնի չէ։

Սրա մահունից յետոյ (310 սկզբին)՝ գահ բարձրացաւ իւր որդի Ատրնոսը (Ադհարնասէճ)՝ սակայն իւր թէ անդթութեան պատճառով կարճ ժամանակից յետոյ գահալէժ եղաւ և երևի սպանուեցաւ։ Մեծամեծները, որոնց ձեռքին էր ոյժը Ներսէճի մի ուրիշ (անունն անյայտ) որդուն կառավարելու անընդունակ դարձրին աչքերը կուրացնելով և երրորդ որդուն՝ Ռոմիզին բանտը գրին։ Նրանք թագաւոր անուանեցին զեռ ևս չճշուած կամ թէ նոր ծնուած Իֆրա (?)—Ռոմիզը թագուհու որդուն։ Այս ամենը կատարուեցաւ 310 թուի ընթացքում։ Գառնի արքայն կոչուում էր Շապուհ Բ։

Թէ ի՞նչ վիճակի մէջ էր տէրութիւնը Շապուհի մօր և մեծամեծների կառավարութեան ժամանակ՝ զիւրին է երևակայել։ Բայց մանուկը շուտով մի այնպիսի այր մարդ դարձաւ, որ կարող էր միայն կռուվարել։ Սա Սասանեան հաստատութեան ամենանշանաւոր թագաւորներից մէկն է։ Պեռ ևս մինչև նրա տղայութիւնից դուրս գալը բանտարկուած Ռոմիզը փախաւ հռոմէացիների մօտ (323 թ.)՝ ուր նա մինչև իւր վախճանը մնաց, որպէսզի զեռ 363-ին հռոմէացիների հետ միացած՝ իւր խորթ եղբայր Շապուհի դէմ պատերազմէ։ Պարսկական աւանդութիւնը, որ շատ քիչ պատմական բան գիտէ Շապուհ Բ-ի մասին, խօսում է նրա արկածներով լի

արշաւանքների մասին ընդդէմ արաբացոյց, որոնք Շապուհի մանկութեան ժամանակ պարսից տէրութեան սահմանները շատ տեղերում կոխել էին և աւերել։ Այս արշաւանքների պատմութիւնները, ոչ զուրկ արարատեաց դիտաւորութիւնից, շատ չափազանցացրած են։ Բայց անշուշտ Շապուհը պէտք է իրեն նպատակ դրած լինի աւաղակարայի Բէզուիններին քաղաքակիրթ երկրի սահմաններից հեռու պահելու մի գործ, որ շատ լուրջ նշանակութիւն ունի անապատների սահմանակից երկրների համար։ Շապուհի քաղաքաշինութիւնների մասին աւանդուածներից նշանաւոր է վաղեմի Շօշ քաղաքի նորոգութեան համարը։ Այս քաղաքի բնակիչներն ապստամբեցին նրա դէմ։ Նա ջարդել տուաւ նրանց, քաղաքը փոխրին ռանտակ տալ տուաւ և ապա նորից վերաշինեց։ Նիւշապուհը (իսկապէս Նիւշ-Շապուհ) մինչև միջին դարերի վախճանը յայտնի իւրեւ արեւելքի մեծ քաղաքը կամ սա է հիմնել կամ Շապուհ Ա-ը։

Շապուհի մանկութեան ժամանակ հռոմէական տէրութեան մէջ ահագին փոփոխութիւն էր տեղի ունեցել այնու, որ Աոստանգինը քրիստոնէութեան օգնել էր յաղթանակելու հեթանոսութեան վերայ։ Պարսից տէրութեան քրիստոնէաներն իսկոյն հռոմէր սկսան համարել իսկական քրիստոնէական տէրութիւն, և անմիջապէս այն կողմը դարձրին իրանց համակրութիւնը։ Երբ Շապուհը պատերազմ սկսաւ հռոմէացիների դէմ (366—338 թ.), սրանք իրենց այդ սէրն սկսան համարձակ ցոյց տալ։ Գոնէ այդ ժամանակում գրուած քարոզները Ափրաստէսի, որ մի ասորի եպիսկոպոս էր պարսից տէրութեան մէջ, այդ մասին բոլորովին պարզ լեզու է բանեցնում։ Գրա վրայ աւելացաւ և այն, որ մայրաքաղաքի եպիսկոպոս Սիմոնը թագաւորի ընդդէմ այնպիսի կշտամբանքներ արձակեց, որ ոչ մի արեւելեան իշխանի դուր չեն կարող գալ, ուր մնաց թէ մի այնպիսի եռանդուն, երիտասարդ իշխանի, ինչպիսին Շապուհ Բ-ն էր։ Այսու ընդհարման առիթը տուած էր և ահա սկսաւ գրեթէ հռոմէական պատերազմի հետ միաժամանակ քրիստոնէութեան սոսկալի հալածանքը (սկսած 339—40)։ Ասորի վկայարանութիւններն այդ ժամանակից մի կենդանի

1. Այս ժամանակից սկսած թուականները կրկին ստոյգ են։

1. Այն պարսիկները, որոնց յետին ժամանակներում իսլամի տիրապետութեան օրով, «թագաւորների գիւրջ» (Շահ Նամէ) մշակել են, իսկանց ստեղծութիւնը ղէպի արաբացիներն արտայայտել են տեղ տեղ աւանդութեան մէջ չարամիտ փոփոխութիւններ մտցնելով։

2. S. Wright-ի հրատ. 79 ff. համա՝ Sasse, Prolegg. in Aphraatis sermones (Lipsiae 1878) երևս 11.

պատկեր են տալիս ժամանակակից դիպուածներին ինչպէս առհասարակ բաւական լուսարանում են տէրութեան հանգամանքները և ծանօթացնում գործող անձանց հետ: Բագաւորին զրգողը կրօնական մոլեռանդութիւնը չէր: Հրէաներին որոնց մոգերը նոյնչափ առում էին որչափ և քրիստոնեաներին նա հանգիստ թողեց: Մինչև իսկ վկայարանութիւնների մէջ նա քանիցս երևում է զուտ կրօնական խնդիրներում իբրև ոչ նախապաշարուած մարդ: Բայց նա ինչպէս երբեմն Դիոկղետիանոսը կամենում էր տէրութեան միջից տէրութիւնը, եկեղեցու կազմակերպութիւնը վերացնել: Աւտի նա բարձրագոյն և նոյն իսկ ստորին հոգեւորականութեան ընդդէմ խրատագոյն միջոցներ ձեռք առաւ և քանզեց ասերեց եկեղեցական շէնքերը: Եկեղեցական համայնքները ոչնչացնելու համար ստիպում էր յաճախ դրանց նշանաւոր անդամներին, որ իրենց սեփական հոգեւորականներին քարոզեն: Հարկաւ պարտիկ մոգերը այս բարեկաջող հանգամանքից սիրով օգտուեցան իրենց կրօնական ատելութեան յագուրդ տալու համար: Բացի դրանից ստոր կըքերը թագաւորի հաւածանքն աւելի սարսափելի դարձրին: Քրիստոնեաներն այդ ժամանակ շատ դիւցապնական ոգի ցոյց տուին: սակայն շատ էլ փոքրագութիւն երևան եկաւ: Յամենայն դէպս այս անցքերը քննադատելու ժամանակ պէտք է զուշանալ միակողմանի լինելուց:

Հռովմայեցիների ասելուն նայելով պատերազմը սկսան պարսիկները Միջագետք արշաւելով: Առտանդինը մեռաւ և չկարողացաւ նրանց ընդդէմ դուրս գալ (22-ին մայիսի 337 թ.): Պարսից թագաւորի պատերազմի մեծ պատրաստութիւնները տեսնուեցան այն տարուան մէջ, որ համապատասխան է 337 թ. աշնանը: Այս քսանհինգամայ, տարուերուող և երկարատեւ ընդհատումներով շարունակուող պատերազմի առաջին և մեծագոյն բաժնի մասին, մենք շատ սակաւ տեղեկութիւններ ունինք: մինչդեռ երկրորդ բաժնին ժամանակակիցների, մինչև իսկ ականատեսների շնորհիւ լաւ մասամբ իսկ շատ լաւ տեղեկ ենք: Թագաւորը կամենում էր հռովմայեցիներից խելի Տիգրիսի վերին բաժնի կալուածները, ուր հռովմական իշխանութիւնը Տիգրոնի

մերձաւորութեան պատճառաւ պարսիկներին շատ անյարմար էր:

Ամենից առաջ յարձակումն ուղղուած էր Մըքին ամուր բերդի վրայ: Այս խնդիրը էր նա յարմար: այն էին իսկական թագաւորի և թագաւորի միջև ընկած լինելը: Այս կրկին իւր իշխանութեան տակ նուաճել: Նա երեք անգամ խտրութեամբ պարագիւն կերպով պաշարեց Մըքինը (338, 346 և 350 թուականներին): Բացի դրանից այս պատերազմի ընթացքում պաշարումները մեծ դեր են խաղում: Եթէ Շապուհն չը յաջողուեց մեծամեծ արգիւնքներ ձեռք բերել երկար ժամանակով, այդ ամենին Առտանդիոս կայսեր շնորքը չէր, որ ամեն անգամ երբ անձամբ հրամանատարութիւն էր անում, յաղթում էր: ինչպէս օրինակ Սինգարայի (Հինգար, արարեքէն Սինգար, 348 թ.) նշանաւոր դիշերային ճակատամարտի մէջ: Դիւստոր պատճառն այն էր, որ Դիոկղետիանոս և Առտանդին մեծ կայսրները բերդերը լաւ ամրացրել էին և առհասարակ իրենց վտանգի ենթակայ սահմանագիծների պաշտպանութեան համար մեծ հոգացողութիւն էին արել: Արդէն իսկ մեծ յաջողութիւն էր, որ պարսիկները, մինչև անգամ եթէ յաղթում էլ էին, չէին կարողանում արևմտեան Միջագետք մտնել: Բացի սրանից արքայից արքաների զինուորական ոյժերը բաւական չէին առնուած բերդերը գրաւած պահելու համար: Այսպէս հռովմայեցիք 360 թուին Ամիգա (Համիթ) քաղաքը, որին մի տարի առաջ մեծամեծ զոհարարութեամբ, երկար պաշարումից յետոյ պարսիկները տիրել էին, առանց բերդապահների զտան: Դարձեալ շատ ձեռնադր էր հռովմայեցիների համար, որ արքայից արքան միաժամանակ զանազան վայրերի ազգերի հետ կռուելու էր ստիպուած: Մըքին երրորդ պաշարումն գրեթէ վախճանին էր հասցրել նա, որ յանկարծ ստիպուեց Խորասան արշաւել, ուր իւր ներկայութիւնն անհրաժեշտ էր: Արեւելեան կողմի պատերազմները երկար զինադադար յառաջ բերին (350—358), որ երբեմն միայն փոքրիկ ասպատակութիւններով էր ընդհատուած: Սակայն երբ հռովմայեցիք բանագնացութիւններ սկսան (356—358), Շապուհն արդէն արեւելեան թշնամիների հետ խաղաղութեան դաշն էր կապել և բոլորովին անընդունելի պայմաններ դրաւ: Պատերազմը 359 և 360 թուականներին կրկին աղբու կերպով շարունակուեց: Շապուհը տիրեց մի քանի նշանաւոր ամրոցների, Կրկին մի առ ժամանակ խաղաղութիւն տիրեց: Բայց 363-ին պատերազմի եղանակը կրկին բոլորովին փոխուեց: Պատերազմի մէջ փորձուած և փառասէր Յուլիանոսը, որ այժմ արդէն միայնակ կայսր էր, վճռեց Տրայանոսի, Սեպտիմիոս Սեւե-

1. *See Acta martyrum orientalinum* ed. Steph. Evod. Assemani (Romae 1748): Չանազան պարսկական քրիստոնէութեան հալածանքների մասին համեմատիր Georg Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer* (Leipzig 1880), այս գրքի մէջ բացի դրանից շատ նշանաւոր տեղեկութիւններ կան Սասանեան ժամանակի մասին:

2. *Տես վերոյիշեալ Ափրաստի քարոզները համեմատութեամբ Թուակնութեան, երես 440:*

